

Izabela Kapera, Jacek Kapera

Opactwa cysterskie w Polsce i ich wpływ na rozwój turystyki

Cistercian abbeys in Poland and their influence on the development of tourism

Abstract: The purpose of the study was to investigate the meaning of Cistercian abbeys in Poland for tourism development. The basic thesis was the assumption that Cistercian abbey has the influence on increasing the attractiveness and tourist promotion of the area. The research involved four Cistercian abbey in Szczyrzyc, Mogiła, Jędrzejowo and Wąchock. The presence of these objects affects the tourist attractiveness of the area, which is connected with the fact that they are high-ranking advantage of touring. As monuments of architecture and construction possess often in their area art museums, art collections. At the same time organize contemporary cultural events and are places of pilgrimage. This, in turn, entails the development of tourism management. A particular example is the creation of hiking trails. Abbey, in consultation with representatives of local government and with other subjects often participate in creation of tourism products and participate in the promotion of the region, resulting in arrivals of both tourists and pilgrims.

Keywords: tourism, pilgrimages, Cistercian abbey, Poland

1. Wstęp

Celem opracowania jest przedstawienie znaczenia opactw cysterskich i ich dziedzictwa kulturowego w Polsce dla rozwoju turystyki. Podstawową tezę stanowi stwierdzenie, że opactwa cysterskie mają wpływ na zwiększenie atrakcyjności i promocję turystyczną obszaru. Dotychczas ukazało się sporo opracowań dotyczących historii cystersów w Polsce lub omawiających reguły zakonne tej wspólnoty. Mniej

jest natomiast publikacji naukowych, które łączyłyby tematykę oddziaływania funkcjonujących klasztorów cysterskich i obiektów pocysterskich na rozwój turystyki.

W postępowaniu badawczym posługiwano się głównie analizą literatury przedmiotu, obserwacją własną oraz przeprowadzono wywiady z osobami związanymi bezpośrednio z omawianym zagadnieniem. Badaniu poddano cztery opactwa cysterskie: w Szczyrzycu, Krakowie-Mogile, Wąchocku oraz archiopactwo w Jędrzejowie. Zwrócono także uwagę na wybrane działania promocyjne, wpływające na rozwój turystyki związanej z opactwami cysterskimi oraz obiektami pocysterskimi.

2. Cystersi na świecie i w Polsce – historia i ogólne informacje

Pierwsze klasztory cysterskie powstały we Francji. Ich początki sięgają 1098 r. i były związane z osobą św. Roberta z Molesmes, który po opuszczeniu zakonu benedyktynów założył klasztor w Citeaux. Do rozkwitu zakonu przyczynili się także opat Stefan Harding oraz św. Bernard z Clairvaux. Nowe zgromadzenie rozwijało się bardzo dynamicznie. Pół wieku później cystersi posiadali już ponad 70 opactw, a w 1153 r. aż 345 (www. 1). Przez kolejne stulecia zakon cystersów w istotny sposób przyczynił się do postępu w dziedzinie kultury, nauki, rolnictwa, wpływając tym samym na ogólny rozwój społeczno-gospodarczy regionów, w których były zlokalizowane opactwa.

Podobnie było na ziemiach polskich, na których cystersi pojawili się pierwszej połowie XII w. (Marszalska [brak roku wyd.]: 25). Pierwsze opactwo zostało założone w Brzeźnicy koło Jędrzejowa (Droździk, Wczesny 2009: 8). Pod koniec XIII w. istniało już 25 klasztorów cysterskich (ryc. 1). W XIX w. opactwa cysterskie w Polsce zostały poddane kasacji, a te w Szczyrzycu i Krakowie-Mogile zdegradowano do roli przeoratów. Godność opactwa jednak odzyskały one – odpowiednio – pierwsze w 1918 r. i drugie w 1953 r. Szczególną datą związaną z zakonem cysterskim w Polsce był 9 czerwca 1979 r., kiedy to Jan Paweł II wraz z kardynałem Josephem Ratzingerem, podczas swej pierwszej pielgrzymki do Polski, gościł w Mogile.

Obecnie w Polsce są cztery opactwa w: Szczyrzycu, Krakowie-Mogile, Jędrzejowie i Wąchocku oraz cztery przeoraty w: Henrykowie, Krakowie (os. Szklane Domy w Krakowie-Nowej Hucie), Sulejowie i Gdańsku-Oliwie, a także wiele innych obiektów związanych z działalnością zakonu (tab. 1). W czterech analizowanych opactwach mieszka ok. 130 zakonników (Paterewicz, Masarczyk 2011).

Ryc. 1. Obiekty cysterskie i pocysterskie w Polsce

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ze strony internetowej <http://www.szlakcysterski.org/> (dostęp: 17.09.2013).

3. Atrakcyjność turystyczna opactw cysterskich

3.1. Walory turystyczne

Walog turystyczny to „specyficzne cechy i elementy środowiska naturalnego oraz przejawy działalności człowieka, które są przedmiotem zainteresowania turystów” (Lijewski i in. 2009: 13). Walory turystyczne dzielą się na: wypoczynkowe, krajoznawcze i specjalistyczne. Dziedzictwo kulturowe cystersów można zaliczyć do grupy walorów krajoznawczych. Antropogeniczne walory krajoznawcze to m.in. zabytki architektury i budownictwa, muzea sztuki i zbiory artystyczne oraz miejsca pielgrzymkowe. Zabytki architektury są miejscami docelowymi lub etapowymi

Tab. 1. Placówki cysterskie w Polsce

Opactwa funkcjonujące
Jędrzejów
Kraków-Mogila
Szczyrzyc
Wąchock
Klasztory zależne (przeoraty)
Os. Szklane Domy (Kraków) – przeorat opactwa w Krakowie-Mogile
Henryków – przeorat opactwa w Szczyrzycu
Oliwa – przeorat opactwa w Szczyrzycu
Sulejów – przeorat opactwa w Wąchocku
Cysterskie miejsca odnowy duchowej
Czarna Góra – placówka duszpasterska opactwa w Krakowie-Mogile
Trybsz – placówka duszpasterska opactwa w Krakowie-Mogile
Jodłownik – placówka duszpasterska opactwa w Szczyrzycu
Winniki – placówka duszpasterska opactwa w Wąchocku

Źródło: opracowanie na podstawie: http://www.szlakcysterski.org/?poka-z=o_cystersach&tytul=objekty_prowadzone_przez_ojcow_cystersow&artykul=tak (dostęp: 17.09.2013).

turystyki, aktualnymi bądź potencjalnymi. Obiekty sakralne ze względu na wyjątkowe wartości stanowią liczną grupę obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO, uznanych za Pomniki Historii, często są też głównymi atrakcjami na szlakach turystycznych. Wśród 46 funkcjonujących w Polsce szlaków tematycznych o zasięgu ponadregionalnym lub regionalnym, dziewięć tworzą wyłącznie albo niemal wyłącznie obiekty sakralne (Rohrscheit 2011: 37). Wychodząc naprzeciw zainteresowaniu odwiedzających cystersi proponują możliwość zwiedzania swych ośrodków. Dla potencjalnych pielgrzymów i turystów w przestrzeni założeń cysterskich utworzono też obiekty typowo turystyczne, np. muzea w Szczyrzycu i w Wąchocku. Przy ocenie atrakcyjności turystycznej tego rodzaju miejsc brane są pod uwagę: stan zachowania eksponatów, wyposażenie, liczba i stopień autentyczności eksponowanych przedmiotów. Każde z omawianych opactw może poszczycić się dziełami o dużej wartości historycznej i artystycznej (tab. 2). Za przykład

Tab. 2. Opactwa cysterskie w Polsce – ważniejsze wydarzenia oraz walory

Opactwo	Wybrane wydarzenia w historii opactwa	Ważniejsze walory religijne i kulturowe
Archiopactwo cystersów w Jędrzejowie	1140 – założenie klasztoru w Brzeźnicy 1218 – do tutejszej wspólnoty zakonnej wstąpił Wincenty Kadłubek (zm. 1223). W 1764 r. został beatyfikowany	– relikwie bł. Wincentego Kadłubka – organy jędrzejowskie określane jako <i>arcydzieło polskiej sztuki organmistrzowskiej</i> – zabytkowy zespół klasztoru na Szlaku Cysterskim
Opactwo cystersów w Wąchocku	1179 – fundacja wąchockiej placówki	– Muzeum Pamięci Walki o Niepodległość Narodu, Panteon Pamięci Podziemnego Państwa Polskiego – zabytkowy zespół klasztoru na Szlaku Cysterskim
Opactwo cystersów w Mogile	1222 – wystawienie aktu fundacyjnego 1970 – nadanie kościołowi tytułu bazyliki mniejszej 1978 – kardynał Karol Wojtyła wygłosił swoją ostatnią homilię jako biskup i metropolita krakowski 1979 – wizyta Jana Pawła II	– sanktuarium Pana Jezusa Ukrzyżowanego z cudownym krucyfiksem – relikwie Krzyża świętego – drewniany kościół Narodzenia Pańskiego i św. Bartłomieja Ap. z XIV w. – obiekt na Szlaku Architektury Drewnianej w Małopolsce – zabytkowy zespół klasztoru na Szlaku Cysterskim
Opactwo cystersów w Szczyrzycu	1234 – fundacja opactwa 1939 – koronacja obrazu Matki Bożej w Szczyrzycu na prawie biskupim przez abp. Adama Stefana Sapiechę 1983 – poświęcenie nowych, złotych koron przez Ojca Świętego Jana Pawła II na Jasnej Górze 1984 – koronacja cudownego obrazu na prawie papieskim	– sanktuarium maryjne o randze regionalnej z kononowanym obrazem – muzeum klasztorne – gromadzone eksponaty to m.in. broń, kolekcja monet, rzeźby, ornaty i eksponaty związane ze sztuką ludową – zabytkowy zespół klasztoru na Szlaku Cysterskim

Źródło: opracowanie własne na podstawie dostępnych materiałów.

mogą posłużyć organy jędrzejowskie, określane jako „*arcydzieło polskiej sztuki organmistrzowskiej*”.

Opisywane ośrodki są także w inny sposób związane z kulturą. W wielu z nich organizuje się imprezy kulturalne, a ich znaczenie dla turystyki jest tym większe, im bardziej są one związane z sezonem turystycznym i przestrzennym rozmieszczeniem ruchu turystycznego (Rohrscheit 2011: 146). Spośród tych wydarzeń wymienić można Międzynarodowy Festiwal Muzyki Kameralnej i Organowej w Jędrzejowie oraz Jarmark Cysterski organizowany w Szczyrzycu, a także w placówkach pocysterskich w Pelplinie, Przemęcie czy Jemielnicy.

Jak wyżej wspomniano również miejsca pielgrzymkowe mogą odznaczać się wysokimi walorami krajoznawczymi, co sprawia, że osoby przybywające do sanktuariów, niejednokrotnie kierują się nie tylko motywami religijnymi (Jackowski 2003: 123) wskazuje, że w migracjach do ośrodków kultu zaznaczają się trzy podstawowe motywy: wynikające wyłącznie z pobudek religijnych, religijno-poznawcze oraz grupa motywów: poznawczych, wypoczynkowych i innych (Jackowski 2003: 123). Ponadto ruch pielgrzymkowy ma wiele cech ruchu turystycznego. Osoby podróżujące w celach turystycznych i pielgrzymi często korzystają z tej samej infrastruktury turystycznej i środków transportu, podobny jest też czas podejmowania tych migracji oraz ich wpływ na strukturę funkcjonalną miejscowości (Jackowski 2003: 123).

Omawiane obiekty, chociaż w swej istocie mają charakter religijny, są również obiektami turystycznymi i mogą pełnić wiele różnych funkcji typowych dla nich, m.in. funkcje poznawcze, edukacji kulturowej, wypoczynkowe, zdrowotne, wychowawcze, edukacyjne, miastotwórcze, etniczne, kształtowania świadomości ekologicznej, ekonomiczne, polityczne, społeczne czy rozrywkowe (Różycki 2006: 71–79). Opactwa wykazują więc szereg powiązań z turystyką na wielu płaszczyznach. W opracowaniu *Geografia turystyczna Polski* autorzy dokonali usystematyzowania miejscowości turystycznych w trzech klasach hierarchicznych. W grupie drugiej określonej mianem: „Ważne miejscowości i obiekty krajoznawcze (mniejsze zgrupowania zabytków architektury i budownictwa oraz pojedyncze obiekty różnego rodzaju walorów o znaczeniu międzynarodowym lub pierwszorzędnym znaczeniu krajowym)” został uwzględniony Jędrzejów i Wąchock. Przyznano im po dwie gwiazdki (w skali od 1–3) w klasyfikacji atrakcyjności turystycznej miejscowości i obiektów turystycznych w Polsce na potrzeby zagranicznej turystyki przyjazdowej (Lijewski i in. 2011: 193–194).

Spośród walorów kulturowych związanych z dziedzictwem cystarów ma szczególne znaczenie tematyczny Szlak Cysterski (ryc. 1, fot. 1). Jego początki w Polsce sięgają 1990 r. (tab. 3). Na początku lat 90. XX w. z inicjatywy Rady Europy przystąpiono do tworzenia szlaków kulturowych, w tym Szlaku Cysterskiego, obejmującego obiekty zakonu wznoszone od początku jego istnienia.

3.2. Wybrane elementy zagospodarowania turystycznego

Na zagospodarowanie turystyczne składają się bazy: noclegowa, żywieniowa, komunikacyjna i towarzysząca. Omawiane opactwa w różnym zakresie dysponują

Tab. 3. Historia powstania szlaku cysterskiego

Data	Wydarzenie
1990 r.	Rada Europy podejmuje decyzję o utworzeniu szlaku turystycznego drogami cystersów.
Marzec 1990 r.	Rada Europy składa propozycję otwarcia w Polsce europejskiego szlaku cystersów.
Wrzesień 1990 r.	powołanie szlaku cysterskiego w opactwie w Mogile.
1993 r.	Fundacja Kultury wytycza szlak cysterski.
Wrzesień 2003 r.	powołano Radę Koordynacyjną Szlaku Cysterskiego w Polsce przy Prezisie Polskiej Kongregacji Cystersów.
Maj 2004 r.	posiedzenie Rady Koordynacyjnej Szlaku Cysterskiego w Wąchocku. Przyjęto oficjalną nazwę szlaku „Szlak cysterski w Polsce”. Kolejne spotkania rady w następnych latach.

Źródło: opracowanie na podstawie http://www.szlakcysterski.org/?pokaz=kronika_wydarzen# (dostęp: 17.09.2013).

bazą noclegową i gastronomiczną dla turystów. W opactwie mogińskim w 1978 r. wybudowano dom pielgrzyma, obecnie jednak nie prowadzi się tutaj działalności noclegowej. Istnieje natomiast możliwość noclegu w opactwie w Wąchocku. W Szczyrzycu mężczyźni mogą nocować w samym klasztorze (w pokojach gościnnych), a dodatkowo wszyscy pielgrzymi w znajdujących się nieopodal budynkach. W przypadku bazy gastronomicznej przybywający mają możliwość spożycia posiłków w odwiedzanych miejscowościach w obiektach niekoniecznie powiązanych gospodarczo w opactwie. Na terenie opactwa cysterskiego w Wąchocku została uruchomiona *Kawiarnia Cysterska*.

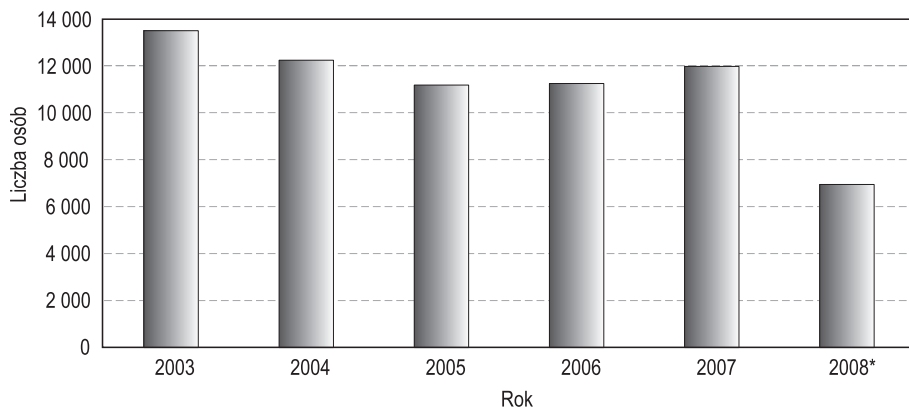
Kolejnym elementem związanym z omawianym zagadnieniem jest dostępność komunikacyjna ośrodków. W przypadku każdego z opactw jest ona stosunkowo dobra. Odnośnie wejścia do wnętrza obiektu i zwiedzenia go, to w przypadku grup istnieje możliwość zwiedzania z przewodnikiem, po uprzednim umówieniu się. W Wąchocku i Jędrzejowie należy zgłaszać się w godzinach otwarcia furty lub telefonicznie, bądź też drogą mailową. Muzeum w Szczyrzycu można zwiedzać w określonych godzinach, w dni powszednie oraz w niedzielę i święta.

4. Charakter ruchu pielgrzymkowego

Spośród czterech omawianych opactw cysterskich, trzy z nich – w Szczyrzycu, Krakowie-Mogile i Jędrzejowie – są znanymi ośrodkami pielgrzymkowymi o wieleletniej tradycji. Ruch pielgrzymkowy do Szczyrzycy ma związek ze znajdującym

się tu cudownym obrazem Matki Bożej (fot. 2). Największe nasilenie odwiedzin notuje się od połowy maja do końca września. W tym okresie odbywają się odpusty (8 maja i 20 sierpnia), na które przybywa wielu pielgrzymów (fot. 3). Są to głównie mieszkańcy województwa małopolskiego. Atrakcją przyciągającą wiernych są także uroczystości okolicznościowe. Tak było na przykład 15 sierpnia 1998 r., podczas obchodów dziewięćsetlecia zakonu, kiedy to w głównej mszy św. wzięło udział ok. 6 tys. osób (Kapera 2009: 331). Wierni pielgrzymują do Szczyrzyca przede wszystkim ze względów religijnych. W badaniach przeprowadzonych w 2004 r. przez autorkę (Kapera 2005) ponad połowa respondentów jako znaczące w pielgrzymce wskazała: duchowe przeżycie (36%), modlitwę (9%), spotkanie z Bogiem (8%). Wśród odpowiedzi zdarzały się również takie, które wskazywały na motywację pozareligijną, np. wypoczynek, okazja do zwiedzenia.

Mogilskie sanktuarium znane jest pielgrzymom od wieków. Tradycyjnie największe nasilenie ruchu pielgrzymkowego przypada we wrześniu na odpust ku czci Podwyższenia Krzyża Świętego. Również okolicznościowe uroczystości gromadzą rzesze wiernych. Z losami sanktuarium związana jest osoba Jana Pawła II. Jego obecność tutaj w 1979 r. sprawiła, że o sanktuarium usłyszał cały świat. Do Mogiły pielgrzymi przybywają zarówno indywidualnie, jak i w grupach. Zorganizowany ruch pielgrzymkowy do tego sanktuarium na początku XXI w. szacowany jest na ok. 12 tys. osób (ryc. 2).

Ryc. 2. Zorganizowany ruch pielgrzymkowy do sanktuarium Krzyża Św. w Krakowie Mogile w latach 2003–2008

Źródło: Jackowski [brak roku wyd.].

Fot. 1. Wnętrze kościoła w Szczyrzycu (fot. J. Kapera)

Fot. 2. Oznakowanie szlaku cysterskiego (fot. J. Kapera)

Fot. 3 Punkt Informacji Turystycznej przy opactwie w Szczyrzycu (fot. A. Kapera)

Fot. 4. Pielgrzymi w opactwie cysterskim w Szczyrzycu (fot. A. Kapera)

Sanktuarium w Jędrzejowie związane jest z osobą bł. Wincentego Kadłubka, który pieszo przywędrował tu z Krakowa. Pośmiertnie zaczął rozwijać się jego kult. Liczne łaski doprowadziły w pierwszej połowie XVII w. do rozpoczęcia procesu beatyfikacyjnego, zakończonego sukcesem w 1764 r.

Opactwo w Wąchocku szczególnie upodobały sobie osoby uczestniczące co roku w Pielgrzymce Podlaskiej na Jasną Górę. Na stronie internetowej tego opactwa zamieszczono informację, że w związku z postojem tej pielgrzymki „klasztor wydał 250 obiadów dla księży, kleryków, sióstr zakonnych i wszelkiego rodzaju służb: porządkowych, muzycznych i technicznych” (www. 4). Wzmoczone przyjazdy wiernych mają miejsce także w trakcie uroczystości odpustowych ku czci św. Rocha w sierpniu. W dniu 19 sierpnia 2012 r. podczas tego odpustu zaproponowano odwiedzającym grę terenową Wąchock „questing”. W ten sposób uczestnicy mieli okazję zapoznać się poprzez zabawę z dziedzictwem kulturowym regionu. Ta forma spędzania wolnego czasu wpisała się już trwale w ofertę turystyczną klasztoru.

5. Działania promocyjne związane z turystyką

Promocja jest nieodzownym i szczególnie przydatnym działaniem mającym wpływ na rozwój turystyki również w ośrodkach związanych z instytucjami religijnymi. Każde z analizowanych opactw posiada własną stronę internetową. Oprócz tego osobną stronę poświęcono tematyce Szlaku Cysterskiego i zakonowi cystersów. Dodatkowo na stronach urzędów gmin, na terenie których znajdują się cysterskie opactwa, zamieszczono o nich wzmianki.

W celach promocyjnych wykorzystywane są też (przez różne podmioty) możliwości, jakie daje umieszczenie tablic drogowych. Oprócz tego drukuje się foldery, ulotki reklamowe oraz szereg okolicznościowych publikacji. Specyficzną formę promocji stanowi uczestnictwo w targach turystycznych o zbliżonej tematyce. Dla przykładu mnisi ze Szczyrzyca brali udział w targach turystycznych w Krakowie, gromadząc przy swoim stoisku sporo odwiedzających. Rolę promocyjną spełnia również organizowany od 2007 r. *Konkurs Wiedzy o Cystersach*. Promocją terenów i obiektów cysterskich na zainteresowani są też władze gmin. W tym zakresie obserwuje się podejmowanie wspólnych działań przez podmioty samorządowe i kościelne.

Należy zwrócić uwagę, że kwestie dotyczące turystyki traktowane są w przypadku samorządów terytorialnych jako zadania własne o charakterze fakultatywnym

i samorządy mogą, ale nie muszą ich podejmować (Kurek 2007: 395). Niemniej jednak w gminach o wysokim bezrobociu podjęcie takich działań dość często jest istotne dla lokalnej społeczności.

Stosunkowo nową inicjatywą jest Ogólnopolskie Stowarzyszenie Gmin Cysterskich, którego głównym celem jest „[...] wspieranie idei samorządu terytorialnego oraz obrona wspólnych interesów w zakresie ochrony dziedzictwa cysterskiego” (*Statut... 2012*). Zamierzenie to jest realizowane różnymi sposobami, m.in. przez współpracę z właścicielami obiektów cysterskich i pocysterskich oraz z Radą Koordynacyjną Szlaku Cysterskiego w Polsce (*Statut... 2012*).

Gminy, na terytorium których funkcjonowały bądź funkcjonują obiekty cysterskie, coraz chętniej przystępują do Szlaku Cysterskiego. W 2007 r. otwarto w ramach północno-wschodniej części pętli wielkopolskiej *Cysterski Szlak Rowerowy*, a od 2005 r. Rada Koordynacyjna Szlaku we współpracy z władzami samorządu terytorialnego różnych szczebli, na terytorium których znajdują się obiekty związane z działalnością cystersów, organizuje Forum Gmin Cysterskich oraz właściciele obiektów cysterskich i pocysterskich (Wyrwa [brak roku wyd.]).

6. Zakończenie

Z przeprowadzonej analizy wynika, że obecność dziedzictwa kulturowego związanego z cystersami ma wpływ na rozwój turystyki. Wynika to z szeregu czynników. Opactwa stanowią bowiem znaczący walor krajoznawczy. Są one wysokiej klasy zabytkami architektury i budownictwa. Niektóre z nich mieszczą muzea sztuki z cennymi zbiorami artystycznymi. Także działalność religijna i kulturalna prowadzona przez opactwa wpływa korzystnie na rozwój turystyki. Klasztory organizują liczne imprezy kulturalne, niektóre z nich są też znanymi ośrodkami pielgrzymkowymi. To z kolei ma wpływ na rozwój zagospodarowania turystycznego. Opactwa w porozumieniu z przedstawicielami samorządu lokalnego i z innymi podmiotami współuczestniczą w tworzeniu nowych produktów turystycznych oraz biorą udział w promocji regionu, co ma pozytywny wpływ na rozwój ruchu turystycznego i pielgrzymkowego. Szczególnym tego przykładem jest tworzenie szlaków turystycznych.

Autorzy pragną w sposób szczególnie podziękować Ojcu Bernardowi Adamowi Grenz z opactwa w Szczyrzycu za życzliwość i otrzymane materiały.

Literatura

- Drożdżik P., Wczesny M., 2009, *Cystersi w Polsce*, Wydawnictwo GOLDRUK, Nowy Sącz.
- Jackowski A., 2003, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Jackowski A., [brak roku wyd.], *Turystyka pielgrzymkowa w Małopolsce-stan obecny i szanse rozwoju*, <http://www.sgpm.krakow.pl/newsysn/UserFiles/File/2011-06-21-ref1-1-1.pdf>.
- Kapera I., 2005, *Perspektywy rozwoju turystyki w powiecie limanowskim wobec akcesji do Unii Europejskiej*, praca doktorska, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków (mps).
- Kapera I., 2009, *Turystyka religijna w Beskidzie Wyspowym*, [w:] A. Jackowski, F. Mróz, I. Hodorowicz (red.), *Turystyka religijna na obszarach górskich*, Podhalańska Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Targu, Nowy Targ.
- Kurek W., 2007, *Turystyka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2009, *Geografia turystyki Polski*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Marszałka J.M., [brak roku wyd.], *Biblioteka opactwa Cystersów w Szczyrzycu do końca XIX stulecia. Dziedzictwo wieków*, Wydawnictwo Diecezji tarnowskiej Biblos, Tarnów
- Paterewicz B., Masarczyk S., 2011, *Słowo Pokoju, alfabet cystersko-franciszkański*, U.P.Z.P. „Dorand” T.S. Cisek, Starachowice.
- Rohrscheit A.M., 2011, *Faktyczna dostępność turystyczna obiektów sakralnych jako problem turystyki religijnej w Polsce*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk (red.), *Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin.
- Różycki P., 2006, *Zarys wiedzy o turystyce*, Proksenia, Kraków.
- Statut Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Gmin Cysterskich*, 2012, Kuźnia Raciborska, <http://gminycysterskie.org/pliki/statut.pdf> (dostęp: 17.09.2013).
- Wyrwa A.M., [brak roku wyd.], *Podróże cystersów oraz idea, organizacja i promocja szlaku cysterskiego w Polsce*, http://www.studiaperiegetica.pl/pub/6_2_2008.pdf.

strony internetowe

www. 1: <http://cystersi.pl/> (dostęp: 17.09.2013).

www. 2: http://www.szlakcysterski.org/?pokaz=o_cystersach&tytul=obiekty_prowa-

- dzone_przez_ojcow_cystersow&artykul=tak (dostęp: 17.09.2013).
www. 3: http://www.szlakcysterski.org/?pokaz=kronika_wydarzen# (dostęp:
17.09.2013).
www. 4: [http://www.wachock.cystersi.pl/pokaz_artykul/?id_article=374&id_page_](http://www.wachock.cystersi.pl/pokaz_artykul/?id_article=374&id_page_element=47)
[element=47](http://www.wachock.cystersi.pl/pokaz_artykul/?id_article=374&id_page_element=47) (dostęp: 13.09.2013).

Izabela Kapera, dr
Wydział Turystyki i Rekreacji
Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie
e-mail: lowczowska@poczta.onet.pl

Jacek Kapera, mgr inż.
Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych w Mszanie Dolnej
e-mail: kaperaj@wp.pl